

AZ ÁRPÁD-KORI SZÖVEGEMLÉKEK PRIMER KÉPZŐINEK RENDSZERE

BORBÁS GABRIELLA DÓRA

Elemzésem a magyar nyelv legkorábról adatolható szövegemlékeinek teljes képzőállományával foglalkozik. E négy szövegemlékünk az Árpád-kor végéről származó Halotti beszéd és könyörgés, Königsbergi töredék, Ómagyar Mária-siralom és Gyulaféhvári sorok. A vizsgálat aktualitását adta, hogy mind ez ideig nem készült a korai szövegemlékeink minden valószínűsíthető képzőjét tartalmazó összeállítás. Legfőbb célkitűzésem az volt, hogy a ma érvényesnek tartott szakirodalom által az ős- és a korai ómagyar korra kikövetkeztetett primer képzőrendszert összevessem a HB. és K., a KT., az ÓMS. és a GyS. szövegéből kielemezhető képzőállománnyal.

Igen fontosnak tartom azon problémák vizsgálatát, hogy milyen mértékben beszélhetünk a primer képzők esetében elkülönült deverbális, illetve denominális képzésről; mit mondhatunk a primer képzők gyakoriságáról, produktivitásuk idejéről, funkciójukról.

Ezen tanulmány egyrésztől kivonat doktori disszertációból, másrésztől annak néhány ponton való továbbgondolása. A szövegek képzőállományának feltérképezésén kívül a négy szövegemlék szinkrón metszetében a disszertáció megkísérel rávilágítani a képzők rendszerszerű összefüggéseire. Foglalkozik az egyes képzők szövegeken belüli megterheltségével, alakváltozataival, funkcióival, szinonímiájukkal, poliszémiájukkal, homonimitásukkal, álhomonimitásukkal (azaz azonos etimológiájukkal).

A szövegek korát és az azt megelőző időszakot tekintve a szórványemlékeken és az alapnyelvi rekonstrukciókon kívül semmilyen egyéb forrás nem áll rendelkezésünkre a XII–XIII. századi és az azt megelőző magyar képzőrendszer feltérképezésére. (Közvetett forrásnak kell számolnunk természetesen a későbbi korok minden magyar és más finnugor nyelvi adatát is.)

A vizsgált anyag – a korpusz kijelölése

Azért az összefüggő szövegemlékeket, és nem a szórványemlékeket vizsgáltam, mert képzőrendszeri vizsgálatokhoz minden szófajra szükség volt ahhoz, hogy az adott kor lexikonában jelen levő lehető legtöbb képzőt feltérképezzem.

A Königsbergi töredék szalagjait azért hagytam ki a vizsgálatból, mert gyakorlatilag nem tekinthető összefüggő szövegemléknek. Mint könyvkötésre felhasznált csíkok maradtak ránk, ennek következtében erősen töredékes, bizonytalanul – illetve egyáltalán nem – olvasható; ráadásul Benkő Loránd szerint magyar nyelvész magát a kéziratot feltehetően sohasem transliterálta (ÁrpSzöv. 40, 289), a kéziratról készült fényképek pedig igen gyenge minőségűek. Ezenkívül kb. 25 esetben bizonytalan a képzőgyanús szavak, s kb. ennyiszor a tövek olvasata, továbbá sok az egyáltalán nem kiegészíthető szótöredék is – ezáltal több tucat képzőgyanús szóban jelentkeznek olvasati bizonytalanságok, elégtelenségek.

A Gyulaféhvári sorokat szövegnek tekintem, annak ellenére, hogy Berrár és Károly szerint glosszázó jellege vitathatatlan (Gl. 11). Elemzésem célja szempontjából azonban elhanyagolható, hogy nem alkotnak teljes mondatokat a GyS. distinkciói,

mivel vizsgálódásaim nem szintaktikai vagy szövegtani jellegűek. Az is tény, hogy a GyS.-ban egyetlen ige sem található, igeképzők viszont igen.

A szövegek és a szövegek képzőinek irodalma

A vizsgált négy nyelvemlék közül csak kettő rendelkezik átfogó monografikus feldolgozottsággal. 1953-ban jelent meg B. Lőrinczy Éváé: A Königsbergi töredék és szalagjai mint nyelvi emlék, illetve Bárczi Géza hetvenes években tartott egyetemi előadásainak jegyzetei alapján 1982-ben állította össze E. Abaffy Erzsébet és N. Abaffy Csilla A Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzése című munkát. Benkő Lorándnak Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei című 1980-as monográfiája mind a négy nyelvemléket tárgyalja, s benne a szerző igen alaposan elemzi (többek között) a szövegemlékek jeleit, ragjait és különböző tőtípusait, a képzők részletes elemzését azonban nem tekintette feladatának. Csupán néhány oldalas a képzőkről szóló alfejezet, mely elsősorban a szekunder képzőket vizsgálja. (Természetesen a Benkő-monográfia egyéb fejezeteiben szintén találunk képzőkre is vonatkozó okfejtéseket.) A Bárczi-monográfia sajnálatos módon csonka maradt, s az elemzésből már hiányzik a HB. utolsó mondatának és a Könyörgés szövegének az elemzése. Hiányzik továbbá az emlék nyelvi szintenkénti elemzése (ahogy a TihAl.-ban szerepelt), így a szöveg képzőiről az egyes szavak tárgyalásánál tudhatjuk meg Bárczi véleményét, valószínűnek tarthatjuk azonban, hogy – amennyiben lehetősége lett volna rá – elkészítette volna a HB. és K. összes derivátumának gyűjteményét és közös elemzését. A B. Lőrinczy-féle KT.-feldolgozás már több mint ötvenéves, s a megjelenése óta eltelt időszakban sok új etimológiai és képzővizsgálati eredmény is született, így a KT. derivátumait is érdemes ismét elemezni.

Elsőként és eddig kizárólag Benkő kutatta 1980-as monográfiájában egységes nyelvtörténeti szemlélettel ezt a négy nyelvemléket, s arra az eredményre jutott, hogy e szövegek mind kronológiailag, mind archaikus nyelvállapotokra nézve elég élesen elhatárolódnak későbbi emlékeinktől (ÁrpSzöv. 10, 14–5, 19). Benkő szerint e négy szöveg keletkezési korát illetően közelebb áll egymáshoz, mint a másolataikat tartalmazó anyakódexek: a legkorábbi HB. és K., illetve a legkésőbb keletkezett GyS. között maximum száz év telt el, éppen ezért – véleménye szerint – ezen emlékek nyelvisége szinkroniáknak kezelhető. A B. Lőrinczy Éva (valamint Jakubovich és Pais) által a XIV. század közepére keltezett KT.-et Benkő 1200 körülre datálja a szöveg helyesírása és nyelvi állapota alapján, Kniezsával és Mészölyvel egyetértve. Kniezsa archaikusnak tartja a KT. helyesírását, Mészöly pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a KT. nyelve milyen közel áll a HB. és K. nyelvi állapotához (Kniezsa 1952: 84–5; ÓmSzöv. 150). Benkő szerint tehát e négy szövegemlék az Árpád-kor utolsó harmadában keletkezett, tág időhatárokkal a XII. század utolsó negyedének kezdetétől a XIII. század közepéig, második harmadáig: HB. és K. (XII. sz. utolsó negyede/1195 k.), KT. (XII. sz. vége–XIII. sz. eleje/1350 k.), ÓMS. (XIII. sz. közepe/1300 k.), GyS. (XIII. sz. közepe/1310–20 k.) sorrendben (ÁrpSzöv. 26, 28).

A kutatás módszere

Nyelvtörténeti korok szinkrón módszerű vizsgálatának a lehetőségei igen korlátozottak. A vizsgálat eredményessége igen nagy mértékben függ a rendelkezésünkre álló anyag mennyiségétől. Az ősmagyar korból nem maradt ránk nyelvi adat, a korai ómagyar korszakból pedig csupán néhány szórványemlék, és a jelen elemzés korpuszát képező szövegemlékek. A kódexek korát megelőző időszakból túlságosan kevés szö-

veggel rendelkezünk ahhoz, hogy a képzők gyakoriságára, produktivitására, jelentéseire érvényes megállapításokat tehesünk.

Kiss Jenő (1970: 211) két képző (az *-at/-et* főnévképző és a mozzanatos *-m* ige-képző) XIX. századbeli állapotát akarta megvizsgálni: produktivitásuk foka, gyakoriságuk és stílusértékük szempontjából. Kiss konklúziója a következő volt: „a képzőminősítés mindegyik szempontja föltételezi a nyelvi rendszer (a nyelvi anyag) viszonylagos teljességét, mivel pedig forráanyagunk e követelményt távolról sem elégíti ki, a vizsgált képzők minősítése nem végezhető el.” (Vö. még Benkő 1967: 56.)

Az adott korra vonatkozó nyelvi kompetenciával dönthető el, hogy egy képző produktív-e, és amennyiben igen, mely funkcióiban. Az is csak adott korra vonatkozó nyelvi kompetenciával dönthető el, hogy egy képzett szót esetlegesen már tőszóként érzékelnek a beszélők (tehát a szóvég képző volta elhalványult, a képző elavult), és az is, hogy egy adott tőnek, illetve képzőnek mik a pontos jelentései, mely más nyelvi jelekkel állnak szinonim, illetve antonim viszonyban (Laziczius 1942: 96). Egy képzőnek meghatározott korpuszbeli nagyobb gyakorisága, megterheltsége a képző produktivitására vallhat, de a köztük levő összefüggés nem szükségszerű: a gyakoriság utalhat a produktivásra, de nem bizonyítja azt (l. Szabó 1961: 52–3). Amennyiben nem állapítható meg egy képző produktív vagy improduktív volta, úgy természetesen az sem, hogy mely funkcióiban produktív. Korlátozott nyelvi anyag esetén a képzők gyakorisága sem terjeszthető ki az egykori nyelvállapotra.

A szövegek képzőinek kigyűjtése tehát nem fogja a szövegmélekek keletkezési idejének produktív képzőit feltárni, mert ezen feladat elvégzése nem lehetséges – a nyelvi kompetencia hiánya miatt. Ennek következtében nem tudhatjuk, mely képzők voltak produktívak.

A dolgozatban vizsgált négy nyelvemlék igen távol esik a mai magyar szinkroniától, nem rendelkezünk igazi nyelvi kompetenciával egy 7-800 évvel ezelőtti nyelvállapotra vonatkozóan. „Nagyon kell vigyáznunk arra, hogy ne vetítsük vissza mai nyelvi kompetenciánkat régebbi korok nyelvi állapotára” (Forgács 1994: 19).

Elviekben tehát – keletkezési idejük és nyelvállapotuk alapján – lehetséges a négy korai szövegmélek vizsgálata szinkrón módszerrel, a nyelvi elemek közül azonban éppen a képzők esetében jelentkezik leginkább az a probléma, hogy egy korpuszban nemcsak az aktív képzők találhatók meg, hanem a lexémák a már passzívvá vált képzőket is őrzik.

A nyelvi anyag tulajdonságaitól függ, hogy milyen jelenségeket tudunk vizsgálni, és a nyelvi adatok mely jellemzőiről tudunk érvényes megállapításokat tenni. A teljes nyelvi rendszert feltételező szinkrón módszer használhatatlansága esetén – s mint azt fentebb láttuk, jelen vizsgálat is ide tartozik – egy-egy nyelvi elemről elsősorban a későbbi korok nyelvi adatainak diakrón vizsgálatával juthatunk információkhoz. Ezen módszer felhasználásával tud a történeti nyelvészet megállapításokat tenni a korai ómagyar korszak képzőinek produktivásáról, gyakoriságáról, funkcióiról. A nyelvemlékek betűkkel leírt szövegeként maradtak ránk, már olvasatuk is rekonstrukció eredménye. Az egyes morfémák, lexémák pontos jelentése, funkciója, szinonímiájuk, poliszémájuk szintén későbbi nyelvállapotokkal való összehasonlítás révén ismeretes.

A lexémák etimonjainak tárgyalása, a vizsgálat alapját képező elemzett korpusz elkészítése

Korántsem egyszerű feladat 7-800 éves szövegek szavairól eldönteni, hogy képzettek-e, vagy sem; annak ellenére, hogy rendelkezünk modern etimológiai szótárral (EWUng.). Az EWUng.-nak ugyanis nem az volt a feladata, hogy bizonyos szavakat adott képzők mögé soroljon. Minél távolabb haladunk az időben, értelemszerűen annál több a bizonytalan vagy ismeretlen eredetű szó. Kutatásom elején két csoportra szándékoztam bontani a potenciális derivátumokat: egy biztos etimológiájú és egy bizonytalanabb eredetű csoportra. Ez a kategorizáció azonban lehetetlennek bizonyult. Ezek a potenciális derivátumok ugyanis egy bizonyossági skálán helyezkednek el. Igen sok tényezőtől függ, hogy egy szó derivátumnak tekinthető-e, s minden egyes szó különböző számú feltételnek tesz eleget különböző mértékben. Így szinte minden szó egyedi – nem lehetett csoportokat létrehozni. Ezért a szövegek 528 szóelőfordulását – a vizsgálatom alapját képező korpuszban – vagy képzett szónak minősítettem (azaz olyanak, amiről valószínűbb, hogy származék-, mint tőszó), vagy nem. Igyekeztem egységes kritériumrendszerrel tekinteni a potenciális derivátumokra. E célból újra és újra megvizsgáltam a lehetséges képzéseket, míg végül döntöttem arról, hogy – ezen vizsgálat erejéig – képzővel ellátottként kezelek-e egy lexémát, vagy sem. Egy szó képzett volta annál biztosabb lehet, minél több teljesül az alábbiakból: töve fennmaradt önálló lexémaként vagy más képzővel továbbképezve, azaz képzőszembenállást mutat. Nehezebb az etimologizálás, amennyiben a feltételezett derivátum elszigetelt az adott nyelvi rendszerében. A képzőket tekintve pedig könnyebb az azonosításuk, amennyiben gyakoribb, produktívabb, testesebb, ma is jól azonosítható a valószínűsített képző – hangalakja és funkciója is. Ezekén kívül az esetlegesen képzett szavaknak meg kell felelniük az adott kor derivátumai által mutatott morfofonológiai struktúrának, valamint szemantikai kritériumoknak.

Újabb etimológiai eredmények, illetve más szempontok alapján lehetséges bővíteni – esetleg szűkíteni – az általam képzett szóként elfogadott szóhalmozat elemszámát. Éppen ezért a disszertációban minden olyan szót közlök etimológiájával együtt, mellyel kapcsolatban valaha felmerült esetleges képzett volta. Azt is tartalmazza a dolgozat, hogy egy konkrét szót miért fogadtam el, illetve miért nem fogadtam el képzettnek. Olyan szót, amelynek sem alapszava nem ismert, sem képzőszembenállást nem mutat, vagy legalább feltehető töve valamelyik alapnyelvre nem rekonstruálható, nem fogadtam el derivátumként. Ebből adódik, hogy sok olyan lexémát, amelyben az EWUng. képzőt valószínűsít, nem tekinthettem képzettnek. Hiszen valószínűsíteni lehet és kell egy etimológiai szótárban, az én céloom azonban egy meghatározott korpusz szavaiban található képzők összegyűjtése volt, így megalapozottabb igazolásra volt szükségem ahhoz, hogy egy magyar képzővel megegyező hangot képzőként tudjak elfogadni. XII–XIII. századi szövegekről lévén szó, elsősorban primer képzőkkel kell számolnunk – melyek általában egyetlen konzonánsból állnak, így sokkal nehezebb elkülöníteni egy tőszót egy képzettől, mint testesebb formánsokkal való képzés esetében. Hangsúlyozom, hogy természetesen nem csupán azok lehetnek képzett szavak, amelyeket ezen vizsgálat keretében elfogadtam derivátumként a szövegek lexémái közül, ugyanakkor az elfogadottakról lehetett viszonylag megnyugtatóan bizonyítani képzett voltukat.

Az alapnyelvi primer képzők tárgyalási módja

Az elemzés során a képzőket egyrészt nem a szokásos deverbális és denominális verbum-, illetőleg nomenképzés négyes osztályozásában csoportosítottam, másrészt nem jelentésük, hanem hangalakjuk felől közelítve meg a formánsokat. E tárgyalási keretben jobban ábrázolhatók primer képzőink eredetbeli összefüggései, mivel ez egyben rendszerbeli összefüggéseik fontos tényezője is. Ez az osztályozás sem nélkülözi a szakirodalmi előzményt: Györke (1934) hasonlóan járt el. A primer képzők funkcióinak fokozatos elkülönülése – az ige- és névszóképzés, valamint a deverbális és a denominális képzés – más tárgyalási rendben nem követhetők nyomon. A szövegmélekek feltehető derivátumainak elemzése közben igazolódott, hogy a kialakított keretek között könnyebb és átláthatóbb a derivátumok tárgyalása, mivel több képzésnél nem lehetett megállapítani a képző pontos jelentését, csak magát a képzőt. A derivátumok alapszavának szófajisága is komoly nehézséget okozott. Az igekepzések harmadánál, a névszóképzések hatodánál nem lehetett egyértelműsíteni a bemeneti szófajt, ezért a négyes képzőfelosztás használata esetén a képzett szavak többsége sehova sem lett volna besorolható.

A szövegekben valószínűsíthetően szereplő primer képzők

A táblázat az ősmagyar korra rekonstruált összes primer képzőt tartalmazza, alájuk sorolva a négy szövegmélek minden képzettként minősített szóalakját – tehát nem csak a szótári szavakat. (Ahol egy adat sem található, az a képző valószínűsíthetően nem szerepel a korpuszban.) A számadatok a képzések számát jelölik: például a *kinzotviatwl*, a *kynzathul* és a *kynzaaffal* három különböző szóalakot (és két szótári szót) eredményez, azonban csak egyetlen -z igekepzős képzésről van szó, mert a tő (*kínoz*) azonos. Az alternánsok oszlopában az egyes képzőknek a négy nyelvemlékben található alakváltozatait tüntettem fel.¹

| | Funkció | Altern. | Nyelvi adatok | db |
|----|-----------------------|---------------|---|----|
| -p | igekepző | | | – |
| | névszóképző | | | – |
| -t | igekepző | | HB.: <i>tíluoa</i> , <i>keaffatuc</i> | 2 |
| | igekepző műveltető | -t -at/-et | HB.: <i>terumteve</i> (ige), <i>terumteve</i> (igenév), HBK.: <i>mente</i> , HB.: <i>iorgoffun</i> , <i>vezeffe</i> , HBK.: <i>tumetivc</i> , KT.: <i>ýmletí</i> , <i>illethet</i> , ÓMS.: <i>werethul</i> , <i>kynzathul</i> , <i>kynzaaffal</i> | 9 |
| | igenévképző | -t -tt | HB.: <i>tíluvt</i> , <i>odut</i> , <i>choltat</i> , GyS.: <i>mundut</i> , HBK.: <i>unutte</i> , KT.: <i>sciluttet</i> | 6 |

¹ Jelölésmagyarázat: HB. és K. – a Halotti beszéd és a Könyörgés; HB. – a Halotti beszéd; HBK. – a Könyörgés. Csak így sikerült elkülönítenem, hogy mely adatok fordulnak elő mindkettőben, melyek csak az egyikben vagy csak a másikkban.

| | Funkció | Altern. | Nyelvi adatok | db |
|-----------|-------------|-----------------------------|--|----|
| | névszóképző | -t -at/-et | HB.: <i>intetvinec, ildetuitvl, kinzotviatwl</i> , KT.: <i>chudaltus</i> , GyS.: <i>Chudalatuf</i> , KT.: <i>kezetuitul</i> , ÓMS.: <i>hullothya, ololothya, fuha zatum</i> , GyS.: <i>ielenetuiben, arulatia, Nemzetui, vadulatia, fugadatia</i> | 13 |
| -d | igeképző | -d -ad/-ed | HB.: <i>munda, munda</i> , GyS.: <i>mundut</i> , HB.: <i>feledeve, Engede, Wimagguc, vimagguc, uimaggonoc, uimagguc, vimagguc</i> , HBK.: <i>uimaggomuc</i> , HB.: <i>uimadfagucmia, kegiggen</i> , ÓMS.: <i>Kegug gethuk</i> , HB.: <i>ovdonia, ovga, ildetuitvl</i> , KT.: <i>kezetuitul, maradhaffun</i> , ÓMS.: <i>maraggun, fepedyk, epedek, arad, farad</i> , GyS.: <i>fugadatia</i> | 14 |
| | névszóképző | -d | HB.: <i>mend</i> (összesen 9-szer), HBK.: <i>mend, feged</i> , ÓMS.: <i>fyodumtul, fyodum, urodum, uro dum, egge dum</i> | 5 |
| -k | igeképző | | | – |
| | névszóképző | -k | HB.: <i>turchucat, lelic ert</i> , HBK.: <i>lilki ert</i> | 2 |
| -g | igeképző | -g | HB.: <i>iorgoffun</i> | 1 |
| | névszóképző | -g | HB.: <i>vilagbele</i> , HBK.: <i>vilag</i> , KT.: <i>wylagnoc</i> , ÓMS.: <i>vylagum tul, Vylag, uila ga, wylag</i> , ÓMS.: <i>viragnac, uiraga</i> , HB.: <i>Horogu vec, bovduq</i> , GyS.: <i>bbodug</i> , ÓMS.: <i>ygoz</i> | 5 |
| | névmásképző | -g | ÓMS.: <i>engumet</i> | 1 |
| -m | igeképző | | | – |
| | névszóképző | -m | ÓMS.: <i>urumemtuul</i> | 1 |
| -n | igeképző | | | – |
| | névszóképző | | | – |
| | névmásképző | -n | HB.: <i>mend</i> (összesen 9-szer), HBK.: <i>mend</i> , GyS.: <i>vnun, Vnun</i> | 3 |
| -r | igeképző | -r | HB.: <i>keferuv</i> , ÓMS.: <i>keferu en, egyre</i> , KT.: <i>efmeriuc</i> , GyS.: <i>Habrofagben</i> | 4 |
| | névszóképző | | | – |
| -β | igeképző | -β | HB.: <i>tiluvt</i> | 1 |

| | Funkció | Altern. | Nyelvi adatok | db |
|----------|-------------|--|---|----|
| -β -γ | igenévképző | -β -ǔ ~ -ǔ̃ -á ~ -é -ű, -ő, -ó | HB.: <i>uolov</i> , GyS.: <i>walacnok, walaknok, walaknok</i> , HB.: <i>keferuv</i> , ÓMS.: <i>keferu en</i> , HB.: <i>iarov</i> , ÓMS.: <i>fyrou</i> , GyS.: <i>Habrofagben, eleeknek, ehezeu, figeu</i> | 8 |
| | névszóképző | -β, -ǔ | HB.: <i>chomuv, eleve</i> , ÓMS.: <i>kunuel</i> | 3 |
| | névmásképző | -β, -ǔ -ű, -ő | HB.: <i>mív, miv, wt</i> (összesen 4-szer), <i>w</i> (összesen 5-ször), <i>w neki, ív</i> , HBK.: <i>uvt, w, wt</i> , KT.: <i>evt, evt, ev</i> , HB.: <i>tiv</i> , HBK.: <i>tiv</i> , GyS.: <i>vnun, Vnun</i> | 3 |
| -z | igeképző | -z | HB.: <i>kinzotviatwl</i> , ÓMS.: <i>kynzathul, kynzaffal</i> , HBK.: <i>helhezie</i> , ÓMS.: <i>erzem</i> , GyS.: <i>ehezeu, Nemzetuí</i> | 5 |
| | névmásképző | -z | HB.: <i>oz</i> (összesen 4-szer), <i>ez</i> (összesen 3-szor), <i>ozvc, ozchuz</i> , HBK.: <i>ez</i> (összesen 4-szer), KT.: <i>ez, Ez, ozut, oz</i> , ÓMS.: <i>ez</i> , GyS.: <i>oz</i> | 2 |
| -sz | igeképző | -sz | ÓMS.: <i>fuha zatum, thez</i> | 2 |
| | névszóképző | -z | ÓMS.: <i>ygoz</i> | 1 |
| -s | igeképző | | | – |
| | névszóképző | -s | HB.: <i>muncaf</i> , HBK.: <i>Scerelmef</i> , KT.: <i>chudaltus</i> , GyS.: <i>Chudalatuf</i> , ÓMS.: <i>ezes, efes, ezes, ezes</i> , GyS.: <i>keguffege, uarafanac, tíftef, scidalmof</i> | 8 |
| -j | névszóképző | | | – |
| -χ | igeképző | -χ | HBK.: <i>helhezie</i> | 1 |
| -l | igeképző | -l | HB.: <i>Hadlaua</i> , KT.: <i>fcolanoc, chudaltus, ýmletí</i> , GyS.: <i>Chudalatuf</i> , ÓMS.: <i>olelothya, hyul, hioll, wklet ue</i> , GyS.: <i>arulatia, vadulatia</i> | 10 |
| | névszóképző | -l | HB.: <i>halalnec, halalál, halalut, halalut, halalnec</i> , ÓMS.: <i>halal, halallal, halal</i> , GyS.: <i>halalanoch</i> , ÓMS.: <i>ualallal</i> | 2 |

| | Funkció | Altern. | Nyelvi adatok | db |
|----|-------------|---------|---------------|----|
| -a | névszóképző | | | |
| -e | | | | – |
| -i | | | | |

Magából a dolgozat tárgyát képező négy nyelvelmélet (szükségszerűen) zárt korpuszból nem állapítható meg a képzők jelentése. (Éppen ezért – és a szakirodalom nagyszámú vitás kérdése miatt – a fenti táblázat a primer képzőknek csak a szófajmeghatározó funkcióját tartalmazza. Véleményem szerint az EWUng. teljes lexéma-állományára vonatkozó vizsgálatom – l. lentebb – végeztével a primer képzők – elsősorban az igeképzők – funkciójának részletesebb meghatározása kevésbé ingoványossá válhat.) Figyelembe kell venni, hogy azon képzők (valamint tövek és derivátumok) jelentése szintén sokat változhatott, melyek ma is aktívak. A legproblémásabb a gyakorító és a mozzanatos funkció megállapítása – szemben például a műveltető funkció elkülönítésével.

Fabó Kinga egy tanulmányában az alábbiakat állítja: „A gyakorítás – mozzanatoság szembeállítása semmivel sem motivált. Sem az nem világos, hogy milyen disztinktív jegy alapján történt, sem az, hogy valójában mi áll szemben mivel. [...] sem a gyakorító, sem a mozzanatos elnevezésű képzőcsoport nem homogén halmaz.” „Az egyes képzőknek nincs semmilyen egységes jelentésük.” (Fabó 1989: 32, 43.) Morfológiai és szemantikai vizsgálatai elsősorban a mai nyelvre irányulnak, de a primer képzők felé is kiterjeszti vizsgálatát. Fabó (1989: 4) mindössze 10 olyan igepárt talált, melyben a tartós -g-vel képzett tag opponálható a mozzanatos -n-nel képzettel. Úgy gondolom, mindenképpen érdemes lenne – amennyire lehetséges – a gyakorítóknak és a mozzanatosnak tartott primer képzőket Fabó szempontjai alapján is megvizsgálni. „Ugyanazokat az igéket egyik szerző mozzanatosaknak, másik gyakorítóknak tartja” – fogalmazza meg a -d képzős igékkel kapcsolatban Abaffy (1973a: 15) is.

A négy szövegemlékben 528 szóelőfordulás található, melyből 223 képzettként valószínűsíthető. A 223 képzett szóalak 138 szótári szónak felel meg.

| | Szóelőfordulás | Ebből képzett | % | Szótári szó | Ebből képzett | % |
|-----------------|----------------|---------------|-----------|--------------|---------------|-----------|
| HB. és K. | 276 | 108 | 39 | 132 | 60 | 45 |
| KT. | 71 | 24 | 34 | 53 | 20 | 40 |
| ÓMS. | 133 | 60 | 45 | 92 | 46 | 50 |
| GyS. | 48 | 31 | 65 | 45 | 28 | 64 |
| Összesen | 528 | 223 | 42 | ! 269 | ! 138 | 51 |

A HB. és K. 132 szótári szóból áll, a KT. 53-ból, az ÓMS. 92-ből, a GyS. pedig 45-ből. A négy nyelvelméletben összesen azonban csak 269 szótári szó fordul elő, mivel több lexéma többszörösen is szerepel. (Ezért szerepel a 269 előtt felkiáltójel.) A négy nyelvelméletben 138 képzett szótári szót valószínűsíthetünk. A HB. és K.-ben 60-at, a KT.-ben 20-at, az ÓMS.-ban 46-ot, a GyS.-ban 28-at, mely összesen 154-et eredmé-

nyezne, 8 lexéma azonban két nyelvemlékben is szerepel (a *keserű*, a *kegyelem* és a *kegyed* a HB. és K.-ben és az ÓMS.-ban, az *ő* a HB. és K.-ben és a KT.-ben, a *való* és a *boldog* a HB. és K.-ben és a GyS.-ban, a *fogva* szó a KT.-ben és az ÓMS.-ban, a *csudálatos* a KT.-ben és a GyS.-ban); 4 lexéma pedig három szövegben is megtalálható (a *világ* és az *ez* szavak a HB. és K.-ben, a KT.-ben és az ÓMS.-ban, az *az* a HB. és K.-ben, a KT.-ben és a GyS.-ban és a *halál* a HB. és K.-ben, az ÓMS.-ban és a GyS.-ban). Így a szövegek 154 szótári szava a négy nyelvemléket együttesen tekintve 138 különböző szótári szót eredményez.

Összességében szemlélve a négy nyelvemléket: a szótári szavaknak 51%-a képzett. A GyS. százalékosan több képzett szava inkább stiláris különbségként értékelhető a főnevek felsorolászerű halmozása miatt (a nyelvemlék 28 képzett szavából 9 *-ság/-ség* képzős főnév).

A négy szövegelem szótári szavait tekintve 112 primer képzős és 58 szekunder képzős képzést lehet elkülöníteni. Összesen tehát a korpusz feltehető képzett lexémáiban 170 képzés állapítható meg.

A korpusz szótári szavaiban 177 képzés található, ez azonban ténylegesen csak 170 képzést jelent, mivel hét szópárban azonos az alapszó, például a HB. *kinzotviatwl*, az ÓMS. *kynzathul* és *kynzaffal* adatai három különböző szóalakot eredményez, de egyetlen *-z* ige képzős képzésről van szó, mert a *tő* (*kínoz*) azonos. A másodlagos képzés az egyik esetben ige: *kínoz* + *-at(ik)*, a másikkban főnevet (*kínoz* + *-at* > *kínzat*) hozott létre – így az azonos többlől két derivátum keletkezett. A HB. *terumteve* igealakjában és *terumteve* igenevében a *-t* képzős képzés azonos. A HB. *munda*, *mundoa* igealakjaiban és a GyS. *mundut* igenevében; valamint a HB. *ovdonia* igenevében és *ovga* igealakjában a *-d* ige képzős képzések azonosak. A KT. *maradhaffun* és az ÓMS. *maraggun* igeiben, valamint a HB. és K. *βimád* (HB.: *Wimagguc*, *vimagguc*, *uimaggonoc*, *uimagguc*, *vimagguc*, HBK.: *uimaggomuc*) igejében és a HB. *uimad/fagucmia* főnevében szintén a *-d* képzővel képzett alapszó azonos. A HB. és K.: *w* (összesen 6-szor), *wt* (összesen 5-ször), *w neki*, *ív*, *uvt*, a KT.: *ev*, *evt* (össz. 2-szer) és a GyS.: *vnun*, *Vnun* névmásaiban pedig a *-β* névmásképző azonos.

A négy nyelvemlék 138 képzett szótári szava nem felel meg a 170 képzésnek, hisz a nyelvemlékekben kétszeres és háromszoros képzések is jelentkeznek – s ez növeli a képzések számát.

| | 2×-es | 3×-os |
|-----------------|----------------|------------|
| | képzések száma | |
| HB. és K. | 12 | – |
| KT. | 4 | 1 |
| ÓMS. | 8 | – |
| GyS. | 10 | 3 |
| Összesen | ! 33 | ! 3 |

A szövegelemek kétszeresen képzett lexémáinak száma 34, a háromszoros képzéseké 4. A HB. és K.-ben 12, a KT.-ben 4, az ÓMS.-ban 8, a GyS.-ban 10 kétszeresen képzett lexémát találunk, ami összesítve csak 33-at eredményez, mivel egy lexéma (a *keserű*) a HB. és K.-ben és az ÓMS.-ban is előfordul. A KT.-ben egy három-

szorosán képzett lexémát találunk, a GyS.-ban hármát, a HB. és K.-ben és az ÓMS.-ban pedig egyet sem. Ez a négy nyelvelméket tekintve azért jelent mindössze hármát, mivel a *csudálatos* lexéma a KT.-ben és a GyS.-ban is előfordul.

A nyelvelmékek kétszeresen képzett szavai: HB.: *mend* (9-szer, és 1-szer a HBK.-ben), *terumteve* (igenév), *tiluvt*, *keferuv* (és ÓMS.: *keferuen*), *iorgoffun*, *ovdonia*, *uimadfagucmia*, *ildetuitvl*, *kinzotviatwl*; HBK.: *Scerelmef*, *helhezie*, *iochtotnia*, KT.: *kezdetuitul*, *maradhaffun*, *ýmletí*, *illethet*; ÓMS.: *olelothya*, *kynzathul* (és *kynzaffal*), *fu hazatum*, *ygoz*, *turuentelen*, *huztuzwa*, *wklel ue*; GyS.: *keguffege*, *ehezeu*, *mundut*, *tonohtuananac*, *arulatia*, *Nemzetuí*, *vadulatia*, *fugadatia*, *artotlonfaga*, *fcidalmof*.

A háromszorosan képzettek: KT.: *chudaltus* (és GyS.: *Chudalatusf*); GyS.: *Habrofagben*, *vnun* (és *Vnun*).

Elemzésemben egy mássalhangzósként kezelem a nyelvelmékek primer képzőit, mivel a négy nyelvelmék derivátumainak elemzése által csak a műveltető *-at/-et* és a főnévképző *-at/-et* képzőket lehet megalapozottan VC-ként rögzült formánsként kezelni. A *-d* igeképző pedig (szintén alsó nyelvválású előhangzóval/megelőző tővégi vokálissal bővülve) *-ad/-ed* formájúvá szilárdulásának végső szakaszában lehetett a szövegek keletkezésének idejében.

A négy szövegmélek lexémáiban 69 igeképzős, 68 névszóképzős, 24 igenévképzős és 9 névmásképzős képzés található. Primer képzőkkel a szótári szavakat tekintve 49-szer találkozunk igeképzőként, 40-szer névszóképzőként, 14-szer igenévképzőként és 9-szer névmásképzőként. A primer és a szekunder képzők nagyjából azonos arányban alkottak igéket és névszókat. A primer képzős képzések között 44% az igeképzés és 36% a névszóképzés, a szekunder képzős képzések között pedig 35% az igeképzés és 48% a névszóképzés aránya. Szekunder képzőkkel a szótári szavakat tekintve 20-szor találkozunk igeképzőként, 28-szor névszóképzőként és 10-szer igenévképzőként.

Alapnyelvi eredetű primer képzők a HB. és K., a KT., az ÓMS. és a GyS. szövegében

Az ősmagyar korra rekonstruált primer képzők közül szinte mindegyik hozhatott létre igéket és névszókat is: a *-p*, *-t*, *-d*, *-k*, *-g*, *-m*, *-n*, *-r*, *-l*, *-sz*, *-s* képzők *verbum-* és *nomenképző*ként is funkcionáltak. A *-z-t* igeképzőként szokták kezelni, azonban névszókat is alkotott, az *-sz* allomorfiaként. Ezen képzők esetében éppen ezért valószínűleg pontosabb volna primer képzős igeképzésről és primer képzős névszóképzésről beszélni.

Igeképzők

A négy szövegmélekben összesen 49 igeképzés található primer képzőkkel a szótári szavakat tekintve. Az igeképzők – a képzések száma szerinti csökkenő sorrendben:

| | | | | | | | | | | | | | |
|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|------------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|
| <i>-d</i> | <i>-t</i> | <i>-l</i> | <i>-z</i> | <i>-r</i> | <i>-sz</i> | <i>-g</i> | <i>-β</i> | <i>-χ</i> | <i>-p</i> | <i>-k</i> | <i>-m</i> | <i>-n</i> | <i>-s</i> |
| 14 | 11 | 10 | 5 | 4 | 2 | 1 | 1 | 1 | – | – | – | – | – |

A korpusz lexémáiban a *-p*, a *-k*, az *-m*, az *-n* és az *-s* igeképzőként nem találhatók meg. Leggyakrabban a *-d*, a *-t* és az *-l* képzők szerepelnek. Éppen ez a három igeképző valószínűsíthető többfunkciósaként. A *-d-t* gyakorító-kezdő jelentésűnek tartja a szakirodalom, azonban a derivátumok jelentését nehéz elkülöníteni. (L. Borbás 2004:

120) A *-t* 11 képzéséből 7 a már *-at/-et* alakváltozattal állandósult műveltető funkcióval alakult, 2 *-t* hangalakkal, szintén műveltető funkcióval, egy *-t-s* mozzanatos jelentéssel, egy *-t* hangalakkal pedig onomatopoeitikus ige képzője. Az *-at/-et* hangalakúakat azért nem választottam el a *-t* képzőtől, mert az *-at/-et* pusztán alakváltozata a *-t*-nek, ugyanúgy primer képző.

Az *-l*-t gyakorító, mozzanatos és műveltető funkciókkal rekonstruálják. A szövegekben mindhárom funkcióval valószínűsíthető, sőt honosító képzőként is szerepel.

A *-β* és a *-χ* morféákat visszaható ige-képzőknek tekinti a szakirodalom, a *-z*, az *-r*, az *-sz* és a *-g* képzőket pedig gyakorító funkciójúaknak.

Névszóképzők

A szövegelemekben összesen 40 névszóképzés található primer képzőkkel, a szótári szavakat tekintve. A névszóképzők – a képzések száma szerinti csökkenő sorrendben:

| | | | | | | | | | | | | | |
|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|--------------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|
| <i>-t</i> | <i>-s</i> | <i>-d</i> | <i>-g</i> | <i>-β</i> | <i>-k</i> | <i>-l</i> | <i>-m</i> | <i>-sz~z</i> | <i>-p</i> | <i>-n</i> | <i>-r</i> | <i>-j</i> | <i>-a</i> |
| 13 | 8 | 5 | 5 | 3 | 2 | 2 | 1 | 1 | – | – | – | – | – |

A korpusz lexémáiban a *-p*, az *-n*, az *-r*, a *-j*, és az *-a/-e/-i* névszóképzőként nem található meg, ezáltal a *-p*, a *-j* és az *-a/-e/-i* egyetlen képzettként elfogadott szóban sem szerepel, mivel a *-p* a korpuszban, a *-j* és az *-a/-e/-i* pedig egyáltalán nem képzett igeiket. Névszóképzőként leggyakrabban a *-t* és az *-s* szerepel. A *-t* névszóképzőként a nyelvelmekben már minden származékban a megelőző alsó nyelvállású tővégi vokállissal rögzült formában szerepel (a primer *-t* új alakváltozataként). A valamivel való ellátottságot kifejező *-s*, a kicsinyítő *-d*, valamint a *-g* is igen gyakori a többi képzőhöz viszonyítva.

| Igenévképzők | | Névmásképzők | | | |
|--------------|----------------|--------------|-----------|----------------|-----------|
| <i>-t</i> | <i>-β ~ -γ</i> | <i>-g</i> | <i>-n</i> | <i>-β ~ -γ</i> | <i>-z</i> |
| 6 | 8 | 1 | 3 | 3 | 2 |

A *-t* igenévképző azonos a *-t* ige- és névszóképzővel, hosszú *-tt-s* alakváltozata is megtalálható a korpuszban. A *-β* igenévképző azonos a *-β* névszóképzővel.

A primer képzők korpuszon belüli megterheltségét nézve: a *-t* magasan kiugrik 30 képzésével, a *-t*-t követő legmegterheltebb formánsok az alábbiak: *-d* (19) > *-β* (15) > *-l* (12). Azonban a *-β* már főleg vokalizálódott hangalaki változataiban szerepel, így a *-β* nagy megterheltségéről ténylegesen nem beszélhetünk.

Megjegyelhető, hogy azok a képzők gyakoribbak a szövegekben, amelyek a nyelvtörténet során tovább maradtak produktívak, másrésről viszont épp azokat lehet tovább produktívabbnak rekonstruálni, amelyekre több nyelvi adat van. A tovább produktív képzőknek világosabb a jelentésük, így könnyebben felismerhetők a származékaik is, éppen ezért homályosabb funkciójú képzővel képzett esetleges derivátumok tőszavakként vagy képzettként való elemzésére gyakran nincs elég bizonyíték.

A *-p*, *-t*, *-d*, *-k*, *-g*, *-m*, *-n*, *-r*, *-l*, *-sz ~ z*, *-s* primer képzők igeiket és névszókákat is képeztek (a *-t* igenevet is). Ezek a képzők valószínűsíthetően azonos eredetűek, azaz diakrón szempontból poliszémek (tehát álhomonimák), azon kor szinkroniája szempontjából ho-

monimák először, amelyben a nyelvi tudat már nem érezte egy formánsnak őket, ennek idejét azonban nem tudhatjuk.

A *-d*, a *-t* és az *-l* képzők az igeképzés funkcióján belül is többjelentésűek. A többi igeképző sem homogén jelentésű igecsoportot hoz létre, talán csak nehezebben ragadhatók meg a funkcionális különbségek, illetve az irradáció hatása, mint az említett három képzőnél.

A névszóképzésben részt vevő primer képzők is számos különböző jelentésű derivátumcsoportot hoznak létre. A primer képzőkről elmondható tehát, hogy polyszémek.

Kontextustól elvonatkoztatva sok azonos, illetve hasonló, a primer képzőknek tulajdonított funkcióról mondható el, hogy szinonimák. Ellenben nem a szinonimitás eredeti értelmében, ezek a képzők ugyanis többnyire nem szerepelhetnek ugyanazonok a töveken, hogy így alkossanak szinonim származékokat.

A *-g*, a *-z* és az *-n* névmásképzőkről valószínűsíthető, hogy az azonos hangalakú primer képzőktől eltérő az eredetük, vagyis valódi homonimák. A visszaható *-β*, a névmásképző *-β ~ -γ*, valamint az igenévképző és denominális nomenképző *-β ~ -γ* valószínűsíthetően eredetében is három különböző képző, tehát homonim formánsok. Az igenévképző és a nomenképző *-β ~ -γ* azonban bizonyára álhomonimák.

Esetlegesen valódi homonima lehet a **-γ > -g* igenévképző és a *-g* névszóképző, valamint az **-m* igenévképző és az *-m* névszóképző. (L. bővebben Borbás 2004: 98–9.)

Deverbális és denominális képzések

A szakirodalomban hagyományosan a képzők elsődleges osztályozási alapja a szófaji jelleg – már Budenz 1884-es Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana óta. D. Bartha azonban határozottan rávilágít arra, hogy „alig van olyan képzőnk, mely ne szerepelhetne mind a két szófaji kategóriához tartozó alapszóhoz csatolva” (Szóképz. 18). Az, hogy a rendszerezésben külön csoportba soroljuk a deverbális és a denominális képzőket – pusztán gyakorlati céllal történik, fogalmazza meg D. Bartha, az áttekinthetőség kedvéért, anélkül természetesen, hogy „egy pillanatra is megfelelkezni legtöbb deverbális és denominális képzőnk eredeti azonosságáról, vagy arról a tényről, hogy újabb képzőink használatában is bekövetkezhet analógiás fejlődés útján a kettős kategóriában működés” (Szóképz. 19). (D. Bartha és Szegfű külön tárgyalja a névszóképzőknél a deverbális és a denominális képzést – de az ő összeállításai a négy szövegemlék keletkezését követő korszak[ok]ra is vonatkoznak, amikor már adekvát lehet az alapszó szófajisága szerinti szétválasztás. D. Bartha a TNyt.-ben az igeképzők tárgyalásánál elhagyja a bemeneti szófaj szerinti szétválasztást, de az azonos képzők különböző funkcióit ő is külön tárgyalja.)

Nem lehet egyetérteni azzal az állítással, hogy „az ősmagyar korban újonnan keletkezett képzők már vagy csak deverbális, vagy csak denominális származékokat képeztek, tehát határozottan szétvált a deverbális és a denominális képzés” (I. Sárosi 2003: 146; ugyanígy: Szegfű 1991a: 226 és mások). Szegfű kivételként csak a *-ság/-ség* képzőt említi. A fenti kijelentést a vizsgált korpusz szekunder képzős derivátumai is cáfolják.

A primer képzőket valószínűleg nem az jellemzi, hogy igei vagy névszói tőhöz járultak, hanem funkciójuk a tő jelentésétől függ (a tő jelentésében pedig szerepe van szófajiságának), ezért csak közvetve lényeges a tő szófajisága. (Ugyanez már nem mondható el a derivátum szófajáról.) Éppen ezért nem látszik indokoltnak és célszerűnek az alapnyelvi eredetű képzőket deverbális és denominális képzésmódú kategóri-

ákba sorolni. Egyrésztől azért nem, mivel így egy képzőt két helyen tárgyalnánk, másrésztől azért nem, mert primer képzős származékszavaink jelentős részénél nem is tudjuk egyértelműsíteni az alapszó szófaját: tövük önálló lexémaként gyakran nem mutatható ki (fiktív tő), esetleg igenévszói (avagy ambivalens) töről van szó. A jelen dolgozatban vizsgált származékszavak esetében is az igeképzések harmadánál, a névszóképzések hatodánál nem lehetett egyértelműsíteni a bemeneti szófajt.

A deverbális és a denominális „képzőfunkció” nagy valószínűség szerint csak etimológiai (a derivátum szempontjából), és nem funkcionális kategória. Amennyiben minden primer képző ténylegesen képezhetett igei és névszói alapszóból is, akkor e tény nem lehetett osztályozó szempont. „A finnugor nyelveknek éppen egyik legjellemzőbb sajátága, hogy nincs szigorú határvonal a denominális és a deverbális szóképzés között” (Gombocz 1931: 5–6).

Igeképzések

| | Deverbális | Denominális | Bizonytalan/ismeretlen tő |
|------------|------------|-------------|---------------------------|
| -t | 10 | – | 1 |
| -d | 5 | 1 | 8 |
| -g | 1 | – | – |
| -r | – | 1 | 3 |
| -β | 1 | – | – |
| -z | 2 | 3 | – |
| -sz | 1 | – | 1 |
| -χ | – | 1 | – |
| -l | 3 | 4 | 3 |

A korpusz képzett szavainak csoportosításánál jeleztem, hogy mely képzéseket számítottam deverbálisnak, melyeket denominálisnak. A harmadik kategóriába soroltam a bizonytalan és az ismeretlen tövek mellett a „nem valódi” képzések problematikája részben tárgyalt két jövevény- (*enged, vádol*) és két onomatopoeitikus igét (*kiált, sēped*) is.

A 49 primer képzős igeképzés közül 23 deverbálisként, 10 denominálisként valószínűsíthető, 16 (azaz 33%) alapszavának szófaja pedig teljes bizonyossággal nem állapítható meg.

D. Bartha (1991: 79) szerint az ősmagyar és a korai ómagyar korban lényegesen nagyobb – legalább kétszer – a deverbálisan, mint a denominálisan képzett igék száma. A korpuszbeli derivátumok alapján ez alátámasztható, azonban □gyelemben kell venni, hogy a bemeneti szófaj szerint nem meghatározható igeképzés száma is majdnem akkora, mint a deverbális képzésé.

Névszóképzések

| | Deverbális | Denominális | Névmási alapszó | Bizonytalan/ismeretlen tő |
|---------------|------------|-------------|-----------------|---------------------------|
| <i>-t</i> | 13 | – | – | – |
| <i>-d</i> | 1 | 3 | 1 | – |
| <i>-k</i> | – | 2 | – | – |
| <i>-g</i> | – | 1 | – | 4 |
| <i>-m</i> | – | – | – | 1 |
| <i>-n</i> | – | – | – | – |
| <i>-β</i> | – | 3 | – | – |
| <i>-sz~-z</i> | – | 1 | – | – |
| <i>-s</i> | – | 7 | – | 1 |
| <i>-l</i> | 2 | – | – | – |

A 40 primer képzős névszóképzés közül 16 deverbálisaként, 17 denominálisaként valószínűsíthető, 1 alapszava névmási, 6 (azaz 15%) alapszavának szófaja pedig teljes bizonyossággal nem megállapítható.

Az igenevek természetesen igei alapszavúak, a névmásképzőkkel képzett névmások alapszava névmási.

A korpusz szükségszerűen kicsi, így az egyes képzők deverbális vagy denominális használatára általánosítások nem tehetők. Az azonban mindenképpen megjegyzendő, hogy milyen nagy százalékban nem lehetett megállapítani az alapszó szófaját.

Produktivitás és gyakoriság

Az ősmagyar és a korai ómagyar korszakra rekonstruált képzők közül ma már csak az *-s*, illetve *-ás/-és* főnév- és melléknévképző, az *-ó/-ő*, *-ú/-ű* főnév- és melléknévképző, az *-ó/-ő* folyamatos és a *-t/-tt* befejezett melléknévi igenévképzők produktívak. (Az *-i* nomen possessi képző – pl. HB. *munhi* [münyi] – csak primernek tűnik, valójában szekunder; az *-i* lativusragból értékelődött át.) Az ige képzők közül pedig a *-z*, az *-l*, a *-g* és az *-n* > *-an/-en* termékenyek. A primer képzők döntő többsége (34-ből 26) tehát ma már nem produktív. A primer képzők kialakulásának és többségük produktivitásának korszakára nincs nyelvi kompetenciánk, sőt az utóbbi ezer évet leszámítva nyelvi adataink sem. Ezekre az időkre vonatkozóan minden nyelvi jelenségről csak hipotetikusán beszélhetünk.

A primer képzős származékszavak egy része elhomályosult, morfológiai tagolhatóságuk megszűnt, a mai nyelvérzék a képzőt általában már a tő részeként érzékeli. Sok derivátum alapszava önálló lexémaként nem él tovább a nyelvben, ezáltal mind az alapszónak, mind a képzőnek a jelentése ismeretlenné lett. A korán improduktívává vált primer képzők mindig az abszolút tő után közvetlenül helyezkednek el (első képzőként), esetleg le is zárják az abszolút tövet, azaz a tő produktivitása megszűnt, és többé nem vesz fel más képzőket. A primer képzők jelentős része képzőbokok első tagjaként, illetve továbbképzett lexémákban maradt ránk.

Fontosnak tartom egy olyan vizsgálat elvégzését, amely a primer képzők nyomait, megőrződését kutatná a mai nyelvben. Az elemi képzőkről nemcsak legrégebbi, ránk maradt emlékeink tanulmányozásával szerezhető érdemi információ, hanem a

mai lexika tanulmányozásával, belső rekonstrukcióval is. (Szakdolgozatommal – Borbás 1996 – ezen az úton próbáltam meg elindulni az *-r* képzővel kapcsolatban.) Céloknak tekintem az EWUng. teljes lexémaanyagának megvizsgálását, az összes primer képzős derivátumként valószínűsíthető lexéma összegyűjtését. Ezen vizsgálatról többféle eredményt várok. Egyrészt a derivátumok mai nyelvéllapotbeli száma alapján közelítő következtetéseket lehetne levonni az adott képző egykori gyakoriságára, produktivitásának idejére (a szótó etimológiáját is nézve) és mértékére. (Az igei gyűjtés jelenlegi eredményei szerint leggyakoribb primer igeképzőink a mai magyar köznyelvi lexikon igeiben az alábbi növekvő gyakorisági sor szerint léteznek: *-s < -r < -d < -n < -g < -l < -z < -t.*)

Véleményem szerint a primer képzőkkel foglalkozó szakirodalom problémájaként jelentkezik, hogy az egyes képzők improduktívvá válásának idejéről többnyire (indoklás és nyelvi adat nélküli) túlzott határozottsággal nyilatkozik, például: egyik képző az ősmagyar kor folyamán, egy másik az ősmagyar végére, egy harmadik pedig a korai ómagyarra (stb.) vált improduktívvá.

Ezeken túlmenően arra is válasz várható, hogy egy képző a deverbális-denominális *verbum-*, illetve *nomenképző* szerepek közül melyeket töltötte (tölti) be. A primer képzők szakirodalmi (szükségszerűen) mindig csupán néhány derivátum elemzéséből következtetett adott képző funkciójára, jelentésére. Az EWUng. nagyságrendekkel több primer képzős derivátumot tartalmaz, ezért a képzők jelentésének, poliszemitálásának árnyaltabb meghatározása is lehetővé válhat.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 1973a: A képzők osztályozásának problémáiról, in *Adalékok a magyar nyelv életrajzához* (ELTE Nyelvtudományi dolgozatok 14), Budapest, 7–18.
- ÁrpSzöv. = Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegmélekei*, Budapest, Akadémiai.
- Bárczi Géza 1982: *A Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzése*, Budapest, Akadémiai.
- D. Bartha Katalin 1991: Az igeképzés, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 60–103.
- Benkő Loránd 1967: Nyelvtörténet és mai nyelv, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 41–67.
- Borbás Gabriella Dóra 1996: *A CVCV/R/ morfofonetikai szerkezetű igék. Az -r képző, szakdolgozat*, ELTE BTK, Budapest.
- Borbás Gabriella Dóra 2004: *Árpád-kori szövegmélekeink képzőinek rendszerszerű elemzése*, doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest.
- Budenz József 1884: *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana*, Budapest, MTA.
- EWUng. = Benkő Loránd Hrsg. 1992–97: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*, Budapest, Akadémiai.
- Fabó Kinga 1989: A gyakorító és mozzanatos igék morfológiája és szemantikája, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17, 31–48.
- Forgács Tamás 1994: Zárt korpuszok és pótkompetencia, *Néprajz és Nyelvtudomány* 34, 17–22.

- Gl. = Berrár Jolán–Károly Sándor 1984: *Régi magyar glosszárium*, Budapest, Akadémiai.
- Gombocz Zoltán 1931: Nyelvhelyesség és nyelvtudomány, *Magyar Nyelv* **26**, 1–11.
- Györke József 1934: *Die Wortbildungslehre des Uralischen, Primäre Bildungssuffixe* (Bibliotheca Hungarico-Estica 15), Tartu.
- A. Jászó Anna 1991: Az igenevek, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 319–51.
- Kiss Jenő 1970: A nyelvtörténet leíró szempontú képzővizsgálatáról, *Magyar Nyelv* **66**, 210–3.
- Kniezsa István 1952: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Budapest, Akadémiai.
- Laziczus Gyula 1942: *Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések*, Budapest, MTA.
- B. Lőrinczy Éva 1953: *A Königsbergi töredék és szalagjai mint nyelvi emlék*, Budapest, Akadémiai.
- ÓmSzöv. = Mészöly Gedeon 1956: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Sárosi Zsófia 2003: Morfématörténet, in Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 129–72, 352–71.
- Sipos Pál 1991: A névmások, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 353–75.
- Szegfű Mária 1991: A névszóképzés, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 188–255.
- Szóképz. = D. Bartha Katalin 1958: *A magyar szóképzés története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- TihAl. = Bárczi Géza 1951: *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*, Budapest, Akadémiai.
- VégSz. = Papp Ferenc szerk. 1969: *A magyar nyelv szóvégmutato szótára*, Budapest, Akadémiai.